

Izvorni znanstveni članak
UDK 886.2.09 KUNIĆ 801.65
Primljeno: 9.12.1995.

Branimir Glavičić

Filozofski fakultet, Zadar

HEKSAMETAR RAJMUNDA KUNIĆA U SVJETLU SUVREMENE ZNANOSTI

Kunićev latinski prijevod Homerove *Ilijade* ispjevan je u klasičkom heksametru poglavito Vergilijeva tipa, i u tom je pogledu jedan od najuspjelijih u cjelokupnoj neolatinskoj versifikaciji u Hrvata.

Heksametar je najstariji antički, grčki, možda čak i predgrčki stih, a time ujedno i najstariji europski stih uopće. Njime se započinje europska književnost koja je došla do nas u djelima njezinih najstarijih pjesnika Homera i Hesioda. Heksametar je i najdugovječniji europski stih koji u neprekinutom i intenzivnom trajanju živi na svoj način i danas, dakle, već tri tisuće godina, što samo po sebi predstavlja svojevrsan kulturni fenomen. Najprije ga nalazimo u Grka, a od njih ga u III. st. prije Krista preuzimaju i udomaćuju Rimljani, preko kojih ga prihvaća srednji i novi vijek, i to najprije u latinskom ruhu, a od prošlog stoljeća sve više se upotrebljava i u živim jezicima, napose kao stih prijevoda izvornih antičkih stihova, i grčkih i rimskih, što u naše doba vrijedi, u dobro obaviještenim sredinama, kao obvezatna stručna norma.

Heksametar je ujedno i najrašireniji antički stih. Nalazimo ga osobito u pjesničkim vrstama »duljega daha«, kakvi su epovi raznovrsna tipa: junački, genealoški, didaktički, filozofski, prirodnoznanstveni. No njegova se upotreba što dalje sve više širi, napose u Rimljana, u kojih je postao i stihom satire i pjesničke poslanice. Ako kažemo da se u zajednici s daktilskim pentametrom, čineći tzv. elegijski distih, upotrebljava i u raznim lirskim vrstama, prije svega u elegiji vrlo raznovrsna sadržaja i isto tako raznovrsnu epigramu, neće biti čudno čuti da ga nalazimo otprilike u tri četvrtine svih antičkih pjesničkih tvorevina. Ilustracije radi spomenimo da su najveći rimski pjesnici Vergilije, Ovidije, Horacije i Lukrecije stvarali ili isključivo ili pretežito u heksametru. S nestankom antičkoga svijeta upotreba je heksametra u izvornu, latinskom ruhu, napose od renesanse naovamo, procentualno još i viša, a to zbog toga što su neki antički lirski stihovi i strofe bivali sve rjeđi i što je jedan cio rod - drama, koja se u antičko doba oblikovala obvezatno u stihu, ali drugačijeg ritma negoli je onaj daktilskoga heksametra - što je taj rod u neolatinstva bio izvanredno rijedak.

Antički je heksametar, a po njemu i neolatinski, što dakle vrijedi i za Kunićev, u ritmičkom pogledu polimorfan stih, u kojem se od najstarijih vremena izbjegavala svaka jednoličnost na području ritma, pa su se upotrebljavala razna sredstva da bi se ona uklonila ili bar ublažila. To je razumljivo ako znamo da se heksametar upotrebljavao stihički, tj. iz stiha u stih, u raznim,

već spomenutim pjesničkim vrstama duljega daha. Uz nepostojanje jedne stalne središnje pauze, uz široku mogućnost njezina variranja, jedno od najobičnijih i najefikasnijih sredstava da se postigne poželjna raznolikost jest izmjena trosložnih stopa, daktila, s metrički ekvivalentnima dvosložnima, spondejima. Ta je izmjena u heksametru tako obična da se u njegovoj metričkoj shemi uz daktila redovito označuju i njihove spondejske zamjene u svim stopama. Tako su već antički metričari ustanovili 32 razna oblika toga stiha (koliko ih je maksimalno kad se iskoriste sve moguće zamjene u prvih pet stopa, jer u šestoj je uvijek spondej), kojih frekvencija varira od jezika do jezika, od epohe do epohe, od pjesnika do pjesnika. Nadalje, pronalaženjem novih i izoštravanjem starih kriterija tzv. vanjske i unutrašnje metrike¹ postignuti su u svijetu od pedesetih godina naovamo veoma zapaženi rezultati, na temelju kojih danas s velikom sigurnošću, ako raspoložemo dovoljnim brojem stihova za potrebnu analizu, distingviramo heksametre raznih autora. Ti su pak rezultati to znatniji ako se ima u vidu da se na taj način uspješno otkrivaju versifikacijski utjecaji ranijih daktilika na kasnije, kao i to da nam tako dobiveni podaci mogu biti od nemale pomoći pri atribuiranju djela sporna ili neutvrđena autorstva. Naime, suvremenom metričkom analizom, koja je potkrijepljena odgovarajućim statističkim podacima, ustanovljenom se favoriziranom tipu heksametra u pojedinog pjesnika priznaje vrijednost argumenta koji se slikovito uspoređuje s otiscima prstiju. Tolike su, otprilike, razlike koje se pokazuju u praksi, u primjeni i frekvenciji ovog ili onog tipa heksametra u pojedinih pjesnika daktilika.²

Iste su se metode počele u posljednje vrijeme primjenjivati i u analizi neolatinskoga heksametra, koji do sedamdesetih godina nigdje u svijetu nije još bio detaljnije analiziran.³ U ta se nastojanja, nakon niza prethodnih mojih studija,⁴ uklapa i ova posvećena Kunićevu heksametru. U obradi podataka koji se tiču vanjske metrike poslužio sam se i ovdje suvremenom američkom statističkom metodom, ali, kao i drugdje, bez nekih minucioznosti koje sam smatrao nebitnima u svome radu za stvaranje temeljne predodžbe o kakvu ritmičkom fenomenu. Umjesto toga, obratio sam pozornost na neke pojave koje spadaju u domenu unutrašnje metrike, a daju izoštreniju sliku upravo kad je riječ o versifikacijskom profilu pojedinih autora. Stoga sam u zasebnim odjeljcima razmotrio ne samo odnos daktila i spondejâ, na čemu se inače prvenstveno inzistira, nego i upotrebu cezura i dijereza, zatim režim četvrte stope, završetak stiha te proizvodnju i pojavu elizije, onoliko koliko je to u takvu poslu najpotrebnije, a sve zajedno na odabраних тисућу стихова Kunićeva latinskog prijevoda Homerove *Ilijade*, kako to i drugi prakticiraju da

1 Pod vanjskom podrazumijeva se ovdje izmjena daktilâ i spondejâ, a pod unutrašnjom metrikom u prvom redu upotreba cezura i dijereza.

2 Isp. o svemu tome pblži: G. E. Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry: A Study in Metrical Variety* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1969), napose p. V i dalje.

3 Pionirski rad takve vrste predstavlja studija: G. E. Duckworth, »Milton's Hexameter Patterns - Vergilian or Ovidian?«, *AJPh* 93/1 (1972), pp. 52-62.

4 Branimir Glavičić, »Ritmička struktura Marulićeva heksametra«, *Živa antika* 28/1-2 (1978), pp. 125-145; Branimir Glavičić, »Heksametar latinista Jakova Bunića Dubrovčanina«, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar - Razdio filoloških znanosti* 17/10-II (1977-1978), pp. 247-265; Branimir Glavičić, »Heksametar latinista Džona Rastića«, *Živa antika* 31/1-2 (1981), pp. 305-331; Branimir Glavičić, »O ritmičkoj strukturi Danteova heksametra«, u: Frano Čale (ur.), *Radovi međunarodnog simpozija »Dante i slavenski svijet«* (Zagreb: JAZU, 1984), pp. 249-260; Branimir Glavičić, »Versifikatorska tehnika Rudera Boškovića«, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar - Razdio filoloških znanosti* 26/16 (1986-1987), pp. 185-203; Branimir Glavičić, »Epski heksametar Ivana Česmičkog«, u: *Dani hvarskog kazališta XVI* (Split: Književni krug, 1990), pp. 17-34; Branimir Glavičić, »Heksametar Pavla Rittera Vitezovića«, *Senjski zbornik* 18 (1991), pp. 47-62; Branimir Glavičić, »Heksametar latinskih poslanica Brna Džamanjića«, *Filologija* 20-21 (1992-1993), pp. 103-115.

bi rezultati istraživanja bili što pouzdaniji.⁵

Prozodija

Osnovni preduvjet za tvorbu pravilnih stihova u duhu antičke kvantitativne metrike, kakva je i neolatinska, jest solidno poznavanje prozodije, tj. nauke o kvantiteti slogova. Poezija je modernih naroda akcenatska, tj. riječ u stihu ima akcent koji i u prozi. U antičkoj pak metrici, što je za današnjeg čitatelja neobično, akcent ne igra nikakvu ritmičku ulogu; stih se »skandira«, tj. ritam se stiha ostvaruje pravilnom izmjenom dugih i kratkih slogova; otuda naziv kvantitativna metrika. Kako se dakle kod prozodije radi o nečem elementarnom, to se svako kršenje njezinih pravila uzima pjesniku za veći grijeh nego bilo koji lapsus na području versifikacije. No, poznavati kvantitetu baš svakoga sloga svake upotrijebljene riječi nije jednostavno ni stručnjaku a kamoli pjesniku praktičaru. Da je to zaista tako, najboljim je dokazom to da je teško naći gotovo ijednoga neolatinskog pjesnika koji nije počinio poneku prozodijsku pogrešku. Stoga kao dobre poznavatelje toga dijela antičke versifikacije možemo označiti one pjesnike u kojih takve pogreške nisu odveć krupne ni odveć brojne. Kako s time stoji stvar u našega Kunića? Općenito uzevši može se reći da je njegovo poznavanje rimske prozodije izvrsno. Klasički pak orijentirana prozodija svjedoči o njegovoj načitanosti klasičkim poetskim tekstovima, kao i o njegovoj privrženosti klasičkim metričkim normama. To je i razumljivo, jer se nalazimo u doba klasicizma i izvrsnih isusovačkih škola koje je i Kunić pohađao, dok su npr. u doba humanizma srednjovjekovne navike u versifikaciji još dosta žive, pa otuda češća odstupanja od klasičkih normi i u jednoga Marulića.

U analiziranim Kunićevim stihovima našao sam jednu jedinu pogrešku, a i ta je prije baštinjena negoli njegova osobno: III 47 *prosci:dit* mj. *prosci'dit*.⁶ Naslijedeno je i u neolatinista posve udomaćeno *retulit* (III 40) mj. klasičkoga *rettulit*.⁷

Od rjeđih prozodijskih zahvata na klasike upućuju:

- produljenje kratkog vokala u arzi XII 24 *Caremque* i XVIII 54 *Dotoque*;
- perfektni nastavak *-e'runt* mj. *-e:runt*, I 95 *fue'runt* i XV 44 *excide'runt*;
- veći broj siniceza, u analiziranim stihovima 22:
Achillei (I 1, XV 82),
Peleo (XXIV 77),
auream (XVIII 33),
alveum (XXI 24),
alveo (XII 41),
anteis (IX 67),
seorsus (IX 14),
deinde (XXIV 20),
dehinc (II 50, 62, 87, VI 79, IX 65, XV 19, XVIII 90, XXI 89, XXIV 42),
genua (VI 50, XII 98, XXI 68, 81).

5 To su ovi odlomci: stihovi 1-100 iz I, II, III, VI, IX, XII, XV, XVIII, XXI i XXIV pjevanja.

6 Iz tehničkih razloga kratki vokal označavam apostrofom, a dugi dvotočkom.

7 U prvom je slučaju slog *re-* kratak, a u drugom je *ret-* dug po položaju.

Elizija

Visoka frekvencija elizije predstavlja jednu od najmarkantnijih crta kojom se Kunićev heksametar razlikuje od stiha klasičkih rimskih pjesnika. U njegovoj se, naime, *Ilijadi* javlja ona u rasponu od 51 do 72 ili prosječno 64 puta na stotinu stihova. U rimskih je pak pjesnika, i onih u kojih je najčešća, taj broj znatno niži: u Vergilija 50, Horacija 40, Lukrecija 27, a u Ovidija samo 15.⁸ No, u dubrovačkih se latinista, Kunićevih suvremenika, javlja, što je interesantno, također u visokom i sličnom postotku: u Boškovića u prosjeku 63, Džamanjića 66, Džona Rastića 70 puta.⁹

Zbog visoke frekvencije nije čudno da se u jednom Kunićevu heksametru može naći i više elizija: najčešće dvije, rjeđe tri i samo jednom četiri. Ali u pravilu ne slijede jedna za drugom, nego su raspoređene unutar polustihova, ne ometajući središnju ritmičku dominantu, cezuru pentemimeru (P). U analiziranim su stihovima samo ova dva izuzetka:

VI 87 *Hectoraqu(e) Aeneamqu(e) Aene(a) atqu(e) Hector, utriqve*
XVIII 59 *Et Maer(a) atqu(e) Orithyi(a) atque comas Amathea.*

Inače, pentemimera je u Kunića napadnuta elizijom u 6,3% analiziranih stihova, ali u polovini primjera nije onemogućena, jer je uzrokuje kakva jednosložna riječ, npr.

III 69 *Et lenti nimi(um) et (P).*

U preostalim je slučajevima, u oko 3% stihova, zapriječena »teškom«, tj. višesložnom riječi, kojom je cezura prebačena na četvrtu arzu (H):

IX 96 *Vel feret exiti(o) ingenti (H)...*

Takvi su primjeri u rimskih pjesnika uobičajeni, a u skladu su s tzv. Lachmannovim zakonom koji traži da se u slogu višesložne riječi, koja uzrokuje eliziju, u arzi iktus ne podudara s akcentom.

Znatno je češće napadnuta bočna cezura u drugoj arzi, tritemimera (T) - 139 puta; od toga je čak u dvije trećine primjera onemogućena »teškom« riječi od šest mora koja završava kod dominantnog usjeka, pentemimere, uz poštivanje upravo spomenutog Lachmannova zakona, npr.

I 22 *Aurat(o) implicitám (P).*

⁸ Podatke donosim prema: W. J. W. Koster, *Traité de métrique grecque, suivi d'un précis de métrique latine*, 2. izd. (Leyde, 1963), bilj. 1, izuzev za Lukrecija, koji sam broj ustanovio analizom prvih 1000 stihova njegova epa *De rerum natura*.

⁹ Vidi u mojim studijama navedenim u bilj. 4.

Samo izuzetno, ako je teška riječ produljena enklitikom *-que*, cezura je odgođena do trećeg troheja (Kt), npr.

II 11 *Ingreder(e) Atridenque* (Kt).

Druga je bočna cezura, u četvrtoj arzi, heftemimera (H), napadnuta otprilike koliko i pentemimera i otprilike toliko puta i onemogućena teškom riječi, koja se ovdje proteže do petog troheja ili do tzv. bukolske dijereze, npr.

I 5 *Membra feris canibus praed(am) alitibusque* (5. tr.);

II 7 *Mittat ut Atridae Vis(um) exitiale* (B).

Druga središnja cezura, tzv. trohejska, napadnuta je elizijom 60 puta i gotovo toliko puta i onemogućena kakvom teškom riječi koja se proteže najčešće do heftemimere, a iznimno i do bukolske dijereze, npr.

I 2 *Innumeris horrend(a) olim* (H);

I 85 *Sive fuat somniv(e) interpret* (B).

Kao i u klasičkom rimskom heksametu tako je i u Kunića elizija najčešća uz već spomenutu drugu arzu u četvrtoj tezi - gotovo u 10% stihova, npr.

I 29 *Solvite servitio mihi dulc(em) et.*

Kako je to uzus u klasičkom rimskom heksametu, i u Kunića je elizija između četvrte i pete stope, tj. kod bukolske dijereze rijetka, što se češće događalo u starijem rimskom heksametu, odakle su tu crtu povremeno preuzimali u svoj stih i metrički uzori našega pjesnika. Isp. npr.

I 93 *Augurio divum mentes atqu(e)-B-abdita rerum.*

Takvih je stihova u Kunića manje od 3%.

I u posljednje dvije stope elizija je u klasičkom rimskom heksametu rijetka, a u Kunića je nešto češća - 4,3% - nego kod bukolske dijereze. Isp. npr.

I 1 *Iram, diva, trucem Pelidae concin(e) Achillei.*

Spomenimo i to da u Kunića u manje od 1% stihova dolazi do elizije kakve jednosložne riječi (*se, te, qui, quae*), što se u klasičko doba, izuzevši Horacija, također rijetko događalo, a

u mnogih neolatskih pjesnika jednom ili nijednom.

Na koncu napominjem da u analiziranim stihovima nigdje nije ostavljen hijat, nego je svagdje, kako to traži klasički uzus, uklonjen elizijom ili sinicezom.

Daktili i spondeji

Praćenjem izmjene daktila sa spondejima i njihova brojčanog odnosa unutar osam najučestalijih oblika heksametra, kako se javljaju u pojedinim pjesnika, otkrivaju se - sa stajališta suvremene znanosti - u znatnoj mjeri njihove individualne crte u gradnji toga ritmički polimornog stiha kao i versifikacijski utjecaji ranijih daktilika na kasnije.

Valja, međutim, napomenuti da se od spomenuta 32 oblika heksametra, koliko ih nalazimo u grčkih daktilika, napose Homera, u klasičko doba javlja u Rimljana samo polovina. Do tolikog smanjenja došlo je iz toga razloga što je heksametar sa spondejem u petoj stopi - a takav može imati, kad se iskoriste sve zamjene u prethodnim stopama, 16 varijanata - bio tada izvanredno rijedak i za tipologiju latinskoga heksametra gotovo bez ikakve važnosti. Stoga se posljednje dvije stope (daktil + spondej), u kojima se zamjena u pravilu ne prakticira, koje dakle predstavljaju gotovo konstantu, u tipologiji latinskoga heksametra danas obično i ne označuju.

No i u tako smanjenu broju varijanata ostalo je još uvijek dovoljno mogućnosti za poželjno variranje, pa i favoriziranje i kontrastiranje jednih oblika u odnosu na druge, čak do te mjere da nam već osnovni podaci vanjske metrike pružaju vrlo interesantnu i uvjerljivu sliku o individualnim karakteristikama dotičnog pjesnika kad je riječ o tom aspektu gradnje stiha. Da bismo to zornije pokazali, bit će dovoljno navesti prvih osam najučestalijih oblika u trojice najutjecajnijih augustovskih pjesnika Vergilija, Ovidija i Horacija, iz njihovih djela *Eneide*, *Metamorfoza* i *Epistula*, kojima, usporedbe radi, jer nas to ovdje osobito zanima, dodajem takve iste oblike Kunićeva heksametra:

	1	2	3	4	5	6	7	8
Vergilije	ds	ss	ds	ds	ss	ds	ss	ds
Ovidije	ds	ss	ds	ds	ss	ds	ss	ds
Horacije	ds	ss	ds	ds	ss	ds	ss	ds
Kunić	ds	ss	ds	ds	ss	ds	ss	ds

Iz priložene se tablice jasno vidi sva raznolikost redosljeda prvih osam najučestalijih oblika, kao i to da ni u jednoga pjesnika nije zastupljeno svih osam oblika drugoga pjesnika; naprotiv, postoje znatne razlike među njima. U Vergilija je, naprimjer, najučestaliji oblik *ds*, a u Ovidija *ds*; od prva četiri Vergilijeva oblika među Ovidijevima nalazimo ih tri (bez *ds*), i to u drugačijem redosljedu, a u Ovidijevih najučestalijih osam ima ih među Vergilijevima samo četiri (*ds*, *ss*, *ds*, *ds*), dok se ostala četiri (*ds*, *ds*, *ds*, *ds*) javljaju u Vergilija u donjem dijelu ljestvice, od devetog do petnaestog mjesta; svaki se od prvih osam Vergilijevih oblika završava spondejem, što znači da je u *Eneidi* četvrta stopa vrlo često spondej, dok ih se

u Ovidija polovina završava daktilom; naprotiv, svaki se od Ovidijevih prvih osam oblika započinje daktilom, što znači da je u *Metamorfozama* prva stopa najčešće daktil, dok ih u Vergilija polovina započinje spondejem. I još nešto što je osobito važno za ritmičku sliku obaju heksametara: u Vergilijevih prvih osam oblika nalazimo 12 daktila i 20 spondeja, dok je u Ovidija omjer upravo obrnut: 20 daktila i 12 spondeja. Dakle, u Vergilijevu heksametru pretežu spondeji, a u Ovidijevu daktili.¹⁰

Kako s time stoji stvar u Kunića? Ako bolje pogledamo priloženu tablicu, vidjet ćemo da je on najbliži najvećem rimskom pjesničkom autoritetu Vergiliju. To ne slijedi samo otuda što je i u njega najučestaliji oblik *dsss* nego i što među njegovih prvih osam oblika nalazimo čak sedam Vergilijevih (osim posljednjega), dok se među istim brojem Ovidijevih oblika nalazi samo pet Kunićevih (*dsss*, *ddss*, *dsds*, *dssd*, *ddds*). Kunić je i u redosljedu oblika najbliži Vergiliju, jer tri oblika zauzimaju isto mjesto (*dsss*, *ddss*, *ssds*), dok se ostali nalaze pokoje mjesto više ili niže na ljestvici. K tomu, u Kunića je omjer stopa isti kao u Vergilija: 12 daktila i 20 spondeja.

Što se tiče frekvencije prvoga, prvih četiri i prvih osam oblika, Kunićev heksametar pokazuje zamjetniju jednoličnost od heksametra uspoređenih rimskih pjesnika: prvi se oblik javlja u Vergilija u 14,39%, u Ovidija u 13,06%, u Horacija 13,40%,¹¹ a u Kunića čak u 22,40% stihova; prva četiri Verg. 46,99%, Ovid. 48,57%, Hor. 40,70%, Kun. 60,9%; prvih osam Verg. 72,78%, Ovid. 81,82%, Hor. 65,40%, Kun. 85,6%.

Na koncu spomenimo da Kunić, kao i navedeni klasički pjesnici, rijetko upotrebljava, kloneći se nepoželjne jednoličnosti, jedan te isti raspored daktila i spondeja u nekoliko uzastopnih stihova: u analiziranim odlomcima nalazim isti oblik samo na dva mjesta ponovljen zaredom četiri puta (*ssss* u XII 66-69, *dssd* u XXI 26-29), što je maksimum i u Vergilija.

Bez obzira dakle je li ovdje Kunićevo povodjenje za Vergilijem bilo svjesno ili nesvjesno, već iz ovoga je aspekta vanjske metrike očita njegova predilekcija za određene rimske pjesnike kao i to da je temeljito poznao i usvojio njihovu versifikaciju.

Cezure i dijereze

Rečene utjecaje i individualne crte još će nam bolje pokazati razne pojedinosti unutrašnje metrike, od kojih ćemo za ovu priliku razmotriti ukratko samo one važnije.

Dominantnoj središnjoj cezuri, a to je u rimskom i neolatinskom heksametru podjednako ona iza arze u trećoj stopi - pentemimera (P), osigurano je mjesto u više od 80% stihova u pjesnika klasičkoga razdoblja, u Vergilija, naprimjer, 83,3%, a u Ovidija 89,6%, između kojih se smjestio Kunić sa svojih 86%. U tom su postotku, napominjem, obuhvaćeni primjeri u kojima se radi o sintaktičkoj granici jačega ili slabijeg intenziteta poput

I I	<i>Iram, diva, trucem/ Pelidae concine Achillei</i>
I 91	<i>Talia Pelides:/ contra cui talibus infit</i>

¹⁰ Isp. Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry*, p. 73.

¹¹ Isp. Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry*, Table I.

ili je pak riječ o običnom ritmičkom usjeku koji može pasti i unutar kakva prijedložnog izraza, npr.

III 38 *Atriden Graia ex/ acie procurrere visu.*

Po uzoru na klasike, Kunić upotrebljava u otprilike 3% stihova istu cezuru između dvije riječi, od kojih je prva obično produžena enklitikom *-que* čiji je vokal elidiran, npr.

I 56 *Caprarumque boumqu(e):/ unum hoc da, magne, precanti.*

U pentemimerski strukturiranu heksametru i Kunić izbjegava, u pravilu, jednosložnu riječ ispred P, vjerojatno zato da ne bi došlo ni u kojoj mjeri do nepoželjne druge dijereze. Isp. npr.

XVIII 25 *Divum aliquis? Iacet, heu, /Patroclus...*

Brojniji su, međutim, oni slučajevi u kojima jednosložnoj riječi prethodi druga jednosložna riječ, što nije bilo zazorno ni klasičkim daktilicima, npr.

II 17 *Troianis et iam/ clades extrema parata est.*

Interesantno je pak napomenuti da Kunić ne prakticira, bar u analiziranim odlomcima, onu simetričnu ritmičku strukturu prednjega polustiha do pentemimere kojom je obilježen početak Homerove *Ilijade* i Vergilijeve *Eneide*:

Mênin/ áeide, theá, (P);
Arma/ virumque, cano (P),

gdje nalazimo niz koji čine trohej, amfibrah i jamb.

Druga središnja cezura, ona iza trećega troheja ili, kraće, trohejska (Kt), javlja se i u rimskom heksametru rijetko kao sintaktička granica jačega intenziteta, a u Kunića u nekih 1,5% stihova, npr.

XV 66 *O Juno veneranda,/ deum si tu mihi coetu*

XXIV 1 *Ut coetum solvere,/ suas et quisque carinas*

Znatno češće, u nekih 5% stihova, ista se cezura javlja samo kao ritmički usjek unutar trojnoga obrasca T+Kt+H, koji je bio osobito omiljen u augustovskih pjesnika, npr.

I 69 *Principio/ celeresque/ canes/ montanaque stravit.*

No, kako to biva i u rimskih pjesnika, taj je obrazac i u Kunića u znatnom broju stihova (3,9%) okrnjen elizijom kojom je onemogućena cezura Kt, npr.

I 2 *Innumeris/ horrend(a) olim/ quae pressit Achivos.*

Samo na nekoliko mjesta (otprilike u 0,5% stihova) nalazimo u Kunića - a tako je i u njegovih klasičkih uzora - stariji tročlani obrazac u kojem se umjesto trohejske cezure javlja druga dijereza T + 2. dij. + H, npr.

XVIII 16 *Patroclus/ iacet/ infelix! Ast igne repulso*

a samo na dva mjesta i ona izostaje, jer je, kao i obje središnje cezure P i Kt, premošćuje »teška« riječ od osam mora, pa se inače tročlani obrazac svodi na dvočlani T + H:

XV 30 *Nec quibant/ circumfusi/ te exsolvere vinclis*

XVIII 30 *Et capiti/ superinfundit/ fuligine turpi.*

Što se tiče tritemimere (T), ona je u latinskom heksametru općenito, pa tako i u Kunića, obično iskorištena samo kao ritmički usjek, i to najčešće unutar spomenutog trojnog obrasca T + Kt + H, ali je u znatnom broju stihova (oko 13%) nazočna i kao sintaktička granica, gdje je pak najmarkantnija u primjeni zakoračenja. I taj je postupak naučio Kunić od svojih klasičkih uzora. Isp. npr.

I 5-6 *Membra feris canibus praedam alitibusque reliquit
Omnigenis (T).*

I heftemimera (H) se najčešće javlja unutar istog trojnog obrasca, i to ne samo kao ritmički usjek, nego i kao sintaktička granica jačega intenziteta, npr.

I 73 *Tela novem/ cecidere/ dies:/ lux extulit ortum.*

Izvan toga obrasca dolazi ona povremeno i drugdje, napose u slučaju kad je s pentemimere prebačeno na nju sintaktičko težište, npr.

I 32 *Talibus orabat (P) senior (H), cunctique favebant.*

Toliko o muškim cezurama. Što se tiče ženskih, već je bilo govora o najčešćoj, onoj iza trećega troheja.

U svezi s ostalima napominjem da tzv. Hermannov most, kojim je zabranjen usjek iza

četvrtoga troheja u grčkom, ne vrijedi za latinski heksametar, pa ga u manjem postotku (1,3%) nalazimo i u Kunića, npr.

XV 17 *Conciderat. Pater hunc hominumque/ deumque dolore.*

Usjeci iza prvoga i drugog troheja rijetko su iskorišteni i u ritmičke, a pogotovo u sintaktičke svrhe. Ilustracije radi navodim ova dva primjera:

I 57 *Phoebe/, luat miseri lacrimas luctumque parentis*

II 79 *Avolat umbra:/ sopor dulcis mihi membra reliquit.*

O usjeku iza petog troheja bit će govora u odjeljku o završetku stiha.

Druga vrsta usjeka - dijereze, onakvi naime usjeci koji ne sijeku stope, nego ih dijele, i u antičkom su heksametru, napose klasičkom, općenito rjeđi. Stoga i u neolatinskom heksametru cezure znatnije pretežu nad dijerezama.

Dijereza iza prve stope (D), osim u ritmičke svrhe, iskorištena je u Kunića u nekih 9% stihova i kao sintaktička granica, napose u slučaju oštrog zakoračenja. Tu se dakle njezina upotreba može usporediti s onom cezure tritemimere. Isp. npr.

I 2-3 *Innumeris horrenda olim quae pressit Achivos
Luctibus (D).*

Od regularnih dijereza četvrta se, tzv. bukolska (B), javlja vrlo često kao ritmički usjek u jednom od uobičajenih završetaka latinskog heksametra (o čemu vidi u odjeljku o završetku stiha). Kao sintaktički jače naglašenu, obilježenu interpunkcijom, nalazim je u Kunića u 5,5% stihova, što je znatan iznos i za antički heksametar. Mjestimice je pritom jasno uočljiv utjecaj Homerove strukture heksametra istog sadržaja, isp. npr.

XVIII 81 *Haec effata cavum linquit specus (B)...*

= XVIII 65 *Hôs ára phōnésasa lípe spēos (B)...*

Druge se dvije dijereze, one iza druge i treće stope, smatraju neregularnima i ritmički nepoželjnima, a napose se izbjegavaju kao sintaktičke granice jačega intenziteta. No, klasički su ih pjesnici i kao takve kadšto upotrebljavali da bi, dovodeći u raskorak ritam i sintaksu na tim osjetljivim dijelovima stiha, postigli svojevrsan stilistički efekt - tzv. prevareno očekivanje. Za drugu dijerezu isp. već navedeno mjesto XVIII 16 uz obrazac T + 2. dij. + H. Drastičnijih primjera poput Vergilijeva

En. II 29-30 Hic Dolopum nanus,/ hic (P)...
Classibus hic locus,/ hic (P)...

u odabranim Kunićevim stihovima nije bilo.

Treća je dijereza ritmički najnepoželjnija jer dijeli stih na dva ritmički i metrički potpuno jednaka dijela, pa je i kao obična granica među riječima dopuštena samo u slučaju kad mjesto središnje cezure nije premošteno. No, kao i prethodna, može ona biti povremeno i sintaktički iskorištena da bi se postigao spomenuti efekt prevarenog očekivanja. Isp. npr.

I 45 *At tu, dum salvo licet,/ hinc te proripe nec me*
 XV 68 *Convenient sensus; nae,/ quem nunc dira cupido*
 XXIV 72 *Arcitenens, faciant di,/ quae vis, Hector honore.*

U tom slučaju samo jednom na tisuću analiziranih stihova jedna, elizijom okrnjena riječ zaprema cijelu treću stopu:

XVIII 59 *Et Maera atque Orityi(a)/ atque comas Amathea.*

O primjerima u kojima za trećom dijerezom slijedi »teška« riječ, koji čine rjeđi ritmički obrazac unutar stražnjeg polustiha, vidi dalje u sljedećem odjeljku.

O petoj dijerezi bit će govora u odjeljku o završetku stiha.

Početak stražnjeg polustiha i režim četvrte stope

U ritmičkom pogledu stražnji polustih latinskoga heksametra pokazuje nekoliko specifičnih crta na koje je vrijedno ukazati radi daljnjeg testiranja Kunićeva odnosa prema njegovim rimskim metričkim uzorima, odnosno, radi registriranja daljnjih versifikacijskih utjecaja antičkih autora na našeg pjesnika.

Kao prvo, dok se u posljednje dvije stope latinskoga heksametra iktus i akcent, s rijetkim izuzecima, podudaraju, u četvrtoj se stopi - moglo bi se reći - takav sklad prije izbjegava negoli traži. Zašto je to tako, nije još u znanosti dovoljno objašnjeno.¹² Ustanovljeno je, međutim, da se pjesnici vladaju kod toga različito: u nekih je, naime, postotak podudaranja viši, u drugih niži, a postoje stanovite razlike i u djelima istog pjesnika. U Vergilija, u koga je najniži, iznosi u *Georgikama* 36,08%, u *Eneidi* 37,78%, u *Bukolikama* 39,73%. U drugih je pak rimskih pjesnika klasičkoga razdoblja znatno viši: u Lukrecija, na primjer, iznosi 47,66%, u Ovidija 50,0%, u Horacijevim *Epistulama* 51,69%.¹³ U analiziranim Kunićevim stihovima dolazi do takva podudaranja u rasponu od 53% do 71%, a prosječno u 38,7% stihova. To znači da je Kunić ovdje najbliži upravo Vergiliju, što smatram da nije slučajno s obzirom na to da je stvarao u istoj književnoj vrsti u kojoj i njegov glavni rimski književni uzor.

¹² Vidi o tome F. Crusius, *Römische Metrik*, 2. izd. (München, 1955), p. 29 sqq; Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry*, p. 19.

¹³ Isp. Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry*, Table II.

Za ritmičku sliku druge polovice latinskoga heksametra, njezina početnog, odnosno, središnjeg dijela, nisu irelevantne ni sljedeće dvije pojedinosti koje su također neolatinski pjesnici, pa tako i naš Kunić, u većoj ili manjoj mjeri usvojili od svojih antičkih uzora.

Kod prve se radi u pridržavanju tzv. Marxova zakona po kojemu iza pentemimere jednosložna riječ duga sloga ili dvosložna s dvije kračine ne dolazi ispred spondejske riječi, nego slijedi za njom ako je to, naravno, jezično i prozodijski moguće, kao u često navođenom primjeru s početka *Eneide*:

I 1 *Arma virumque cano, /Troiae qui/ primus ab oris,*

umjesto prirodnijeg redoslijeda *qui - Troiae*. Kako se obično uzima,¹⁴ pjesnici pribjegavaju tom neprirodnom redu riječi iz razloga da bi se uklonili nepoželjnoj trećoj dijerezi (označena crticom). U takvim slučajevima dolazi također do onog nepodudaranja iktusa s akcentom u četvrtoj stopi. Međutim, spomenuti zakon ni u antičkih pjesnika nije vrijedio apsolutno, a mnogi ga se neolatinski pjesnici još slabije pridržavaju. Tako je i u Kunića isti zakon u sličnim, pa i identičnim primjerima jednom poštovan, a drugi put zanemaren, npr.

XII 67 */duró quos/ robore, acutus,*
ali

VI 27 */quos claro/ Bucolioni;*

II 48 */mollí tum/ corpora strato,*
ali

IX 51 */tam molli/ pectore credis.*

U Kunića je pak, što vrijedi napomenuti, omjer jednih i drugih primjera 3:1 u korist onih u kojima je taj zakon poštovan. A to sa svoje strane objašnjava njegov onako nizak postotak podudaranja iktusa s akcentom u četvrtoj stopi.

Druga se ritmička osobitost tiče središnjeg dijela stražnjeg polustiha. Taj je, naime, povremeno oblikovan na taj način da kakva »teška«, tj. višesložna riječ zaprema cio prostor od treće dijereze do petoga troheja ili čak do kraja pete stope. U tom su slučaju njome premoštena sva ona mjesta na kojima inače očekujemo kakvu pauzu ili bar granicu među riječima, a to su: heftemimera, eventualno usjek iza četvrtog troheja i bukolska dijereza. Iz tog razloga, a i zbog otkrivene treće, ritmički nepoželjne dijereze, to je jedan od najkrućih obrazaca antičkog heksametra, ali još uvijek regularan i u klasičko doba, mada relativno rijedak:

XXIV 51 *Usque sed indignum /uvat - indulgere/ cruento.*

U najvećem je broju Kunićevih primjera granica među istaknutim dijelovima elizijom svedena na minimum, npr.

14 Isp. npr. Crusius, *Römische Metrik*, p. 52.

I 5 *Membra feris canibus /praed(am) - alitibusque/ reliquit.*

Samo na jednom mjestu isti se obrazac proteže do kraja pete stope:

IX 83 *Egressi ad fossas /et - propugnacula/ servant.*

Rečeni se obrazac javlja u Kunića upola (1,4%) koliko u Vergiliju (2,5%) ili Ovidiju (3,1%). Vergiliju je pak Kunić bliži u tome što se i u njega taj obrazac češće proteže do petoga troheja, dok je Ovidiju draži onaj do kraja pete stope.

Završetak stiha

U klasičkih pjesnika latinski heksametar u pravilu završava dvosložnom ili trosložnom riječju, pri čemu posljednje dvije stope mogu biti ispunjene na jedan od ova dva načina:

- dvosložnoj, spondejskoj riječi prethodi trosložna, daktilska riječ ili višesložna daktilskoga završetka, npr.

I 3 *compulit Orco,*

I 20 *in/gentia secum:*

- trosložnoj, bakhejskoj riječi prethodi trohejska riječ ili višesložna trohejskoga završetka, npr.

I 2 *pressit Achivos,*

I 13 *La/tona parenti.*

Varijantu drugog završetka predstavlja tročlani niz: trohej, kračina, spondej, što najčešće biva u slučaju kakva prijedložnog izraza, npr.

I 72 *ful/sere per agros.*

To ujedno znači da je u posljednje dvije stope regularan jedan od ova dva ritmička usjeka: u prvom slučaju onaj između pete i šeste stope, tj. kod pete dijereze, a u drugom usjek unutar pete teze, tj. iza petoga troheja.

Oba su usjeka u pjesnikovih rimskih uzora povremeno sintaktički jače iskorištena, pa stoga na njihovu mjestu možemo naći interpunkciju, napose kad se započinje duža rečenica koja nužno prelazi u sljedeći stih. Isp. npr.

I 35 *Non tamen his flexit verbis Agamemnona:/ saevus*

Ille virum totis...

1 75 *Pelides, magnae monitu lunonis:/ Achivum*
Quippe vicem curans...

Svi ostali tipovi završetka u kojima su ili premošteni navedeni usjeci ili se umjesto njih javljaju drugi - a to su onaj iza pete ili šeste arze - relikv su starije strukture heksametra i samo se povremeno javljaju u klasičkih pjesnika, a mogu se svrstati u ovih nekoliko skupina:

- *Peterosložna* riječ zaprema posljednje dvije stope, ne ostavljajući mjesta nikakvu usjeku. U analiziranim odlomcima nalazim ovih pet primjera: VI 27 *Bucolioni*, XVIII 50 *Cymodoceque*, 54 *Dynameneque*, 55 *Callianira*, 57 *Callianassa*. Tu je očit utjecaj Homerova teksta jer sva ta vlastita imena nalazimo na kraju stiha u istim pjevanjima grčke *Ilijade*.

- *Četverosložna* riječ s četiri duga sloga zaprema posljednje dvije stope, u slučaju tzv. *versus spondiacus-a*. U odabranim odlomcima samo su dva takva primjera: XII 38 *Hellespontum* i XVIII 52 *Limnoria*. Tu je također onaj isti utjecaj Homerova teksta. No, valja napomenuti da je takav završetak u Homera znatno češći: javlja se jednom na otprilike dvadeset stihova.

- *Četverosložna* riječ s dva kratka sloga za kojima slijede dva duga, a ispred nje kakva jednosložna riječ ili posljednji slog višesložne riječi, tj. primjeri sa starijim usjekom iza pete arze. U odabranim odlomcima takvih je ukupno sedam primjera:

III 83 *et/ Menelaus,*
VI 4 *propter/ Simoenta,*
VI 34 *durus/ Polypoetes,*
VI 42 *fortis/ Menelaus,*
IX 100 *fortis/ Thrasymedes,*
XIII 59 *comes/ Amatheia,*
XXIV 79 *gent(e) hymenaeis.*

- Raščlanjivanjem takve četverosložne riječi na dvije dvosložne, pirihijsku i spondejsku, razvio se rjeđi klasički završetak koji se u Kunića javlja u manje od 2% stihova. Isp. npr.

II 54 *gres/sum tulit heros.*

- *Jednosložna* riječ na kraju stiha, koju su po ugledu na Homera povremeno stavljali na kraj heksametra stariji rimski daktilici, a po njima kadšto i klasički. Izuzevši primjere s aferezom (*e*)s, (*e*)st, koji su tu najbrojniji, sljedeća četiri, koliko ih ukupno nalazim u analiziranim odlomcima, ispred jednosložne riječi imaju dvosložnu ili višesložnu riječ, što ima za posljedicu onaj rijedak raskorak između iktusa i akcenta u posljednje dvije stope latinskoga heksametra:

II 47 *sonát vox,*
IX 18 *cadit fons,*

XII 7 *auspicibus dis,*

XII 57 *furéns se.*

Po ugledu na klasičke pjesnike u Kunića se kadšto heksametar prividno završava trosložnom umjesto dvosložnom stopom, pri čemu se metrička pravilnost uspostavlja sinicezom, npr.

I 1 Iram, diva, truce[m] Pelidae concine Achillei

ili, u slučaju jedinog hipermetričkog stiha, elizijom kritičnoga sloga:

II 44 *Multos ille parans gemitus luctumque laboremqu(e)*

Et Troum et Danaum...

Na koncu spomenimo i to da je u Kunićevu prijevodu kraj stiha rjeđe sintaktički zatvoren nego u Homera. To se dobro vidi već odatle što u izvorniku (u Mazonovu izdanju) nalazimo neku interpunkciju na tom mjestu 72 puta u prvih stotinu stihova, a u Kunića samo 49 puta. Kunić, naime, kao i rimski pjesnici, radije dovodi ovdje u konflikt sintaksu i metar nego da kraj rečenice ili kraj zaokružena rečeničnog dijela prilagodi kraju heksametra, kako to u pravilu čini Homer. To znači da je njegov stih češće »otvoren«, tj. izložen zakoračenju jačeg ili slabijeg intenziteta, čemu se opire priroda Homerova tzv. nizajućeg stila. Za ilustraciju toga donosim prvih devet stihova kojima je Kunić preveo prvih sedam stihova izvornika, označujući spacionirano zakoračenja kojih nema u Homera:

*Iram, diva, truce[m] Pelidae concine Achillei,
Innumeris horrenda olim quae pressit Achivos
Luctibus; obscuro multas et compulit Orco
Heroum fortes animas; ac frigida leto
Membra feris canibus praedam alitibusque reliquit
Omnigenis; (magni certo Jovis omnia nutu
Ibant) ex quo, acres ad iurgia saeva coorti,
Regnatorque virum Atrides et dius Achilles
Ruperunt pactamque fidem et socialia vincla.*

Stoga, uz znatno povećan opseg spjeva - Homerova *Ilijada* broji 15.696, a Kunićev prijevod čak 18.790 stihova - velika čestota i intenzitet nakalemljene sporne pojave - zakoračenja - predstavlja, po mom sudu, jednu od slabijih crta inače vrlo kvalitetna Kunićeva prijevoda.

Zaključak

Analiza ritmički relevantnih čimbenika u odabranim odlomcima Kunićeva prijevoda Homerove *Ilijade* pokazala je da je Kunićeva versifikacija u osnovi i u pojedinostima vjeran odraz prakse rimskih klasičkih pjesnika, u prvom redu njegova glavnog uzora Vergilija. Nastojeći dostići svoje uzore, ne teži on za originalnošću, nego se svjesno i disciplinirano vlada poput najvećeg dijela neolatinskih pjesnika u nas i drugdje, kojima je ugledanje u antiku ideal. Kunićeva se pak osobitost očituje ponajviše u znatno povećanom postotku favoriziranog tipa heksametra *ds* (22,40%) te u unošenju ponekih crta koje su direktan odraz Homerova stiha. Što se tiče prozodije, u njega su odstupanja u pravcu poklasičkih ili srednjovjekovnih opcija, koja su dosta česta u drugih, napose ranijih neolatinista, kao i svjesna ili nesvjesna kršenja klasičkih normi, sasvim izostala. Završavajući istovrsnu studiju o heksametru prirodoznanstvenog epa *De Solis ac Lunae defectibus* Ruđera Boškovića rekao sam i ovo: versifikacijskom umješnošću, prozodijskom besprijekornošću i metričkom pravilnošću osigurao je sebi Bošković istaknuto mjesto među latinskim pjesnicima u povijesti toga antičkog stiha u Hrvata, što u podjednakoj mjeri vrijedi i za našeg slavljenika Rajmunda Kunića.

Branimir Glavičić

THE HEXAMETER OF RAJMUND KUNIĆ IN THE LIGHT OF MODERN THEORY

Summary

The analysis of relevant rhythmical elements, carried out on chosen samples from Kunić's translation of Homer's *Iliad*, proved that the versification of Rajmund Kunić is a faithful reflection of the classical Roman authors, notably his greatest ideal Vergil. While striving to reach his Antique ideals, Kunić did not seek originality. His verse is disciplined as with most of neo-Latin poets of the time, attuned to the classical standards as their absolute criterion. The main characteristics of Kunić's hexameter are: the greatly increased percentage (22,40%) of his favoured type of hexameter *dsss* and some patterns recognized as direct influence of Homer's verse, e. g. the frequency of bucolic diaeresis and the end of the verse. Having summarized my study on hexameter of the didactic epic *De Solis ac Lunae defectibus* by Ruder Bošković, I have concluded that, owing to his versification, prosodic perfection and metric regularity, Ruder Bošković occupied an outstanding place in the history of hexameter among the Croatian Latinists. The same evaluation can be equally applied to Rajmund Kunić on the occasion of the 200th anniversary of his death.